

LENNART NORDFORS

Det öppna samhället och dess fiender 2015

– vad Karl Popper har att säga oss idag

BERTIL OHLININSTITUTET är en liberal tankesmedja grundad 1993. Institutets uppgift är att genom forskning och kvalificerad debatt i svensk liberal tradition bana väg för nya tankar och nya frågor.

OM FÖRELÄSAREN:

LENNART NORDFORS är fil dr i statskunskap vid Uppsala universitet. Han har en bakgrund som biträdande partisekreterare för folkpartiet liberalerna. Idag är han ordförande i Silc på fritiden och är yrkesverksam som vice Vd vid Gullers Grupp. Han är också ledamot i Bertil Ohlin institutets styrelse

FORMGIVNING: KRISTOFFER HELLMAN

OMSLAG: ATELJÉ LANDGRAFF

JAG SYNS TRYCKERI, TYRESÖ 2014

LENNART NORDFORS

Det öppna samhället och dess fiender 2015

– vad Karl Popper har att säga oss idag

ISBN 978-91-87985-00-3

I år är det sjuttio år sedan en av liberalismens moderna klassiker – Karl Poppers ”Det öppna samhället och dess fiender”- gavs ut. Vad är det som gjort boken till en klassiker? Vilka är dess huvudteser? Har den något att säga oss – inte bara om de bärande idéerna bakom det öppna samhället, utan också om dess fiender - idag?

Det är mina huvudfrågor. Men låt mig få börja i en annan ände. Sverige, mitten av sjuttioalet, och hur jag upptäckte Karl Popper. Hur startade denna livslånga vänskap?

Det var mitt under vänstervågen. Varför blev jag inte marxist?

Många av mina vänner var självklart vänster. Var man akademikerbarn med intellektuella intressen i dåtidens Uppsala var vänstern på många sätt det naturliga valet. Det var mycket som lockade. Inom vänstern fanns det friaste sexet, den hetaste musikscenen, det senaste och häftigaste modet, de intressantaste drogexperimenten, de mest spännande festivalerna från Woodstock-kopian Gärdet framåt. Bara för att nämna några exempel.

Vänstern stod för den nya, fria och experimentella, livsstilen. De något äldre, som vi såg upp till, hade tagit studentupproren i Berkeley och Paris till Sverige. Vi som är födda 1954 kom steget efter: vi är sextioåttonnas lillebröder och lillasyster.

Dessutom: marxismen ingöt självsäkerhet hos dem som omfattade den. Det perfekta vapnet i pubertetsupproret. På något vis skänkte marxismen analyser och svar på aktuella samhällsfrågor utan krav på personlig ansträngning. Det krävdes ingen större beläsenhet, eller ens något närstudium av frågan som debatterades, för att vara smartare än andra och berätta om vad det hela ”gentligen” handlade om. Man

kunde svänga sig med stora ord om ”det historiskt nödvändiga” eller ”det strukturellt givna” och dessutom ge självsäkra prognoser om vad som skulle hända i framtiden.

Historikern Håkan Arvidsson var en av de ledande unga vänsteraktivisterna på den tiden. Titeln på hans memoarer, som kom ut för några år sedan, är välfunnen: ”Vi som visste allt”.

Och på något konstigt vis vann de alltid debatterna. Argumentationen tycktes oåtkomlig för kritik. Det fanns alltid ett svar, som gav marxisten sista ordet.

Kan man tänka sig ett mer lockande erbjudande för en ung man i övre tonåren som, likt alla ungdomar i alla tider, söker sin identitet och vill hävda sig själv mot föräldragenerationen och omvärlden i största allmänhet?

Det var inga djupare filosofiska eller politiska insikter som förde mig bort från marxismen och till liberalismen. Det handlade mycket mer om en intuitiv känsla av misstänksamhet. Det måste vara något fel på ett idésystem som gav artonåringar entydiga svar på i stort sett alla frågor om livet och samhället! Jag fattade inte vari felet bestod, men det måste finnas där.

Det slutna samhällets logik och Poppers framstegstro

Det var när vi, ett gäng unga liberaler, upptäckte Karl Popper som jag tyckte mig vinna klarhet i hur det hela fungerade. Vi läste Popper tillsammans, och jag bekantade mig med hans vetenskapsteori i samband med universitetsstudierna. Han hjälpte mig knäcka koden om marxismens brister.

Problemet är inte, som ofta hävdas också idag, att marxismen står för en vacker tanke som tyvärr inte låter sig omsättas i praktiken. Alltså tesen om marxismens etiska överlägsenhet men praktiska omöjlighet: hur fina idéer om frihet, när de ska förverkligas, på något sätt producerar förtryckarstaten.

Felet finns i själva idésystemet, som i sig självt är oförenligt med

frihet och vad de allra flesta av oss menar med demokrati. Svaret på frågan om varför alla stater som prövat kommunismen blivit diktaturer ligger i ideologin i sig självt, inte i ”misstag”, ”historiskt svåra omständigheter”, ”bristande medvetenhet” eller ”överdriven byråkratisering” (alla fyra är vanliga svar från vänstern när de ska förklara hur Sovjetstaten var möjlig).

Hur argumenterar då Popper? Låt mig få börja i Poppers syn på kunskap och vetenskapens utveckling. Poppers teorier har sedan länge varit mainstream inom vetenskaperna. ”Det öppna samhället och dess fiender” är, i grunden, en samhällsvetenskaplig och politisk tillämpning av hans vetenskapsteori.

I ett nötskal säger Karl Popper följande om vår kunskap om verkligheten och vetenskapens uppdrag: *Det finns inga slutliga sanningar och det är inte vetenskapens uppgift att söka några sådana.*

All kunskap är provisorisk, för dagen gällande. Men det betyder inte att alla påståenden om verkligheten är lika mycket värda. Popper är ingen relativist; tvärtom står han för framstegstro. Vi kan skilja på bättre och sämre kunskap – vi kan identifiera vetenskapliga framsteg – men vi kan aldrig veta om det vi hävdar faktiskt är sant i definitiv mening. Allt kunnande vi besitter om verkligheten vi besitter idag handlar om ”det bästa vi kommit fram till hittills”. Vi måste alltid ha i beredskap att dagens sanning kan vara morgondagens villfarelse.

Vetenskapens uppgift är att vara kritisk: att försöka skjuta ned dagens sanningar och ersätta dem med nya som, i sin tur, blir föremål för förnyade försök att förpassa till skräphögen. De viktiga vetenskapliga framstegen sker när man lyckas falsifiera, inte när man bekräftar vetande. Man talar om Poppers ”falsifikationism”. Det finaste man kan göra inom vetenskapen är att visa att någon annan (eller jag själv) har fel. För det är då kunskapen tar steg framåt.

Så utvecklas människans kunnande och vår förnuftsbaseerade civilisation. Det sker genom att vi ständigt formulerar nya antaganden som vi sedan ägnar oss åt att försöka vederlägga. Poppers magnum opus

inom vetenskapsteorin har just den titeln: ”Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge”.

Av detta följer ett krav på alla vetenskapliga teorier om verkligheten. De måste vara öppna för kritik; de måste vara möjliga att falsifiera. En riktig vetenskaplig teori utsätter sig själv för risk: den anger ett antal avgörande påståenden som kan prövas mot verkligheten, genom vad Popper kallar ”kritiska experiment”. Ett bra exempel, som Popper återkommer till, är när Einstein förutsade hur solen ljus skulle böja sig vid en kommande solförmörkelse. Om relativitetsteorin stämde skulle det ske på ett visst sätt. Annars kunde man förpassa teorin till glömskan. Det är att ta risk, att sticka ut hakan. Och ljuset böjde sig, precis som Einstein hade förutsagt.

Om våra uppfattningar och teorier om verkligheten inte är åtkomliga för prövningar och kritik är de något annat. De är dogmer: idéer som baseras på tro eller övertygelse, som man kan välja att ta till sig eller vända sig bort ifrån. Som vi på till exempel etiska grunder kan finna mer eller mindre tilltalande. Det finns plats för sådana idéer också, de är inte illegitima. Men de för inte vår kunskap om verkligheten framåt.

Tillbaka till mig själv och mina vänners ungdomsupptäckter om marxismen och vänstervågen, som Popper hjälpte oss göra. Vad var det vi ansåg oss förstå som följd av våra Popper-studier?

Karl Marx var noga med att påpeka att hans idéer inte är någon politisk ideologi. Marxismen har vetenskapliga anspråk. Den ”historiska materialismen” är en teori om historiens gång, historiens mening om man så vill, och hur dess drivkrafter kommer att forma framtiden. Det är en teori om helheten. Den analyserar historien och förutsäger framtiden – Popper kallar det för ”historicism” – och hur de hänger samman. Greppar man bara dessa grund samband, historiens och samhällets kärna, eller ”essens”, kan det man intresserar sig för framstå i ett förklarad ljus.

Och, eftersom vi talar om en teori om helheten: Marxismen är också en teori om sig själv. Den anger i vilket historiskt skede marx-

ismen kan uppstå och vilka reaktionerna kommer att vara hos den dominerande klassen inom kapitalismen. Allt har sin historiska roll, också ideologierna.

Per Svensson har i en nyutkommen och mycket läsvärd bok ställt frågan om varför vänstern hatar liberalismen.

Popper skulle säga att svaret finns i en djupt liggande uppfattning om liberalismens historiska roll. Den är att legitimera och skylta över det faktiska förtryck som det kapitalistiska systemet utsätter arbetarklassen, det vill säga folkflertalet, för. Liberalen säger frihet, men försvaret i realiteten utsugning och ofrihet. Marxismen, å andra sidan, är emancipatorisk. Dess historiska roll är ge arbetarklassen den nödvändiga förståelsen ("medvetenheten") för att kunna bryta igenom illusionerna och stå beredd när det revolutionära ögonblicket infinner sig.

Så kunde en artonåring ha svar på alla frågor – "vi som visste allt". Ett par månaders studiecirkel i marxismens teori, och det fanns många sådana vid mitten av sjuttioalet, gav redskapen, glasögonen genom vilka verkligheten kunde förstås. Allt från Vietnamkriget till universitetsreformen U68 kunde förklaras om man sökte sig tillbaka till händelsernas "historiska rötter" och hade full förståelse för "kapitalismens behov" (i de nyss nämnda fallen av att suga ut arbetskraften i fattiga länder och att förse kapitalisterna med välutbildade, okritiska och disciplinerade akademiker).

Så kunde alla debatter "vinnas". Teorin förutsåg nämligen att sådana som jag skulle vara liberaler. Det var ju bara att se på min klassbakgrund. Och om man någon råkade på en kritiker med bakgrund i arbetarklassen (vilket inte tillhörde vanligheterna på västra sidan än i Uppsala) går det också att förklara.

Marxismen talar om "alienerade arbetare" som ännu inte inser sitt sanna klassintresse. Och borgarklassen förtrycker inte bara, den indoktrinerar också. En process som Göran Palm 1968 beskrivit i sin bok "Indoktrineringen i Sverige" (Jag minns omslaget som pryddes av en kul bild av en liten kille med Kalle Anka-keps Palm måste ha uppfattat

Walt Disney som en av kapitalismens främsta ideologiproducenter). Debatter handlade inte om ett upplyst samtal eller om ett möte mellan försvarare och kritiker. Terminologin talade i stället om en konflikt mellan de ”medvetna” och de ”omedvetna”.

Historicism, essentialism och situationens logik

Jag har fokuserat på Karl Poppers Marx-kritik, och hur vi läste honom: som kommunistätare. Det är inte ovanligt att man läser honom så.

Detta fokus är berättigat: en stor del av boken handlar om Marx. Och Popper skriver att marxismen är det tydligaste och mest sofistikerade exemplet av det han kallar *historicism*: idéer som, i stället för att öppna för samtal om dagens problem och vad vi kan göra åt dem, söker förklaringar baserade på ”historiens riktning” eller mening. Den utgör också ett bra exempel på vad han kallar för *essentialism*: att verkligheten har en innersta kärna av egenskaper som styr allt annat (en *essens*, som i fallet marxismen produktionsförhållandena i ett givet historiskt skede och de klassintressen som följer ur dessa).

Men att förstå honom enbart som ”marxistätare” är orättvist. När jag läser om ”Det öppna samhället och dess fiender” ett antal år senare slås jag av den djupa respekt, mitt upp i all kritik, som han uttrycker för Karl Marx arbeten. Popper imponeras av Marx iakttagelseförmåga, hur Marx förmår göra slående och träffsäkra observationer av det samhälle han levde i. Han känner stor sympati för Marx sociala engagemang och den indignation denne uttrycker över människors villkor under industrialismens barndom.

Många av dessa observationer handlar om det Popper kallar för ”situationens logik” (*the logic of the situation*), som är Poppers alternativ till historiedeterminismen. Denna situationslogik menar han måste vara samhällsvetenskapernas kärnfrågeställning: hur vårt handlande kan leda till oväntade konsekvenser, som i sin tur påverkar vårt fortsatta handlande. (Banalt exempel: som när alla reser sig upp samtidigt på fotbollsläktaren för att se bättre. När detta skett har ingen incitament

att sätta sig ner, om inte alla andra gör det samtidigt.)

Så ser Marx, enligt Popper, hur det kan hända att konkurrensen leder till att kapitalisterna pressas till att agera mot sina egna intressen och ägna sig åt rovdrift på arbetskraft såsom barnarbete i stället för att vårda den. Eller när de pressar lönerna till en nivå där efterfrågan försvagas och vi får överproduktion. Eller hur ett system byggt på fri konkurrens kan leda till att konkurrensen upphävs. Eller hur människor kan låsas fast i armod när arbetslösheten är hög och man inte har något alternativ än att tacka ja till jobb till undermålig betalning som det knappt går att leva på.

Problemet är att Marx, på grund av sin historicism, inte ser lösningarna på dessa problem. De lösningar, som sedan skulle följa i form av facklig organisering och sociala och politiska reformer ligger bortom hans teori. Alltså allt det som formade de moderna, socialliberala, välfärdssamhällena.

I stället fastnar Marx i teser om historiska utvecklingsstadier och revolutionens historiska nödvändighet. Dogmerna gör att han förblindas, feltolkar och missar möjligheterna.

Ett för Popper aktuellt exempel på sådan blindhet är när han menar att Marx efterföljare på 1930-talet underskattade farorna med fascismen och nazismen. De gjorde analysen att dessa idériktningar inte vara annat bevis på att kapitalismen nått sitt slutstadium, då den liberala masken av medmänsklighet kastats och kapitalismens fulla brutalitet – en brutalitet som alltid funnits i fördolda – nu tvingades fram i öppna dager. Alltså ett tecken på att den socialistiska revolutionen stod för dörren.

En doktorandkollega till mig i statskunskap, Olle Törnqvist, gjorde motsvarande observation i sin avhandling från 1982 när han studerade massmorden på, bland andra, kommunister i Indonesien 1966. Historiedeterminismen gjorde att de inte såg faran; den ledde dem i stället till slaktbänken.

Stegvis social ingenjörskonst – vägen att förändra samhället

Popper har alltså en mycket handfast syn på politiken. Dess uppgift är inte att förlösa mänskligheten till någon nytt historiskt stadium. Eller, för att ta ett annat exempel baserat på hans kritik mot Platon, att återskapa och säkra den stabila existensen av något förgånget och förlorat idealtillstånd.

Politikens uppgift är att lösa faktiska samhällsproblem. Det vill säga att minska ofärden eller lidandet i samhället. Han är nog med detta: uppgiften är inte att göra människor lyckliga. För det förutsätter att vi måste ha en uppfattning om vad som är ”sann” eller ”högre” lycka, och då kommer de styrande ofrånkomligen att försöka tvinga på andra sin bild av vad som utgör ett gott liv. I förlängningen av idén att få andra att omfatta ”högre ideal” lurar korstågen. Genom att nöja oss med att bekämpa lidande undgår vi, enligt Popper, den fällan. Vad som är ”det goda livet” måste vara upp till var och en av oss att bestämma. Lidande, däremot, är mycket lättare att känna igen hos varandra.

Det är genom att skapa och reformera *institutioner* i vid mening (med det förstås också sådant som kan kallas för ”spelregler” och ”system”) som samhället utvecklas. Utgångspunkten för Popper, han återkommer ständigt till den, är individualismen. Samhället består av individer som reflekterar, handlar och påverkar varandra. Institutionernas uppgift är att skapa villkor för detta handlande så att vi tillsammans når de mål vi vill uppnå.

Goda institutioner gör detta jobb. Bristfälliga institutioner leder till omvända. Den tillsammansantagna effekten av vårt handlande blir till nackdel eller skapar lidande för oss. Uppgiften är att få till stånd väl fungerande institutioner för marknaderna, politiskt styrelseskick, den fria forskningen, internationell samverkan och social trygghet.

Om individualism, anti-utopism och innebörden av demokrati

Slående när man läser ”Det öppna samhället och dess fiender” är rikedomerna av distinktioner och tydliggöranden, varav många blivit all-

mångods idag för liberaler – kanske utan att man själv vet att de har sitt ursprung hos just Popper. En sådan är hans definition och försvar för individualismen, som just berörts.

I kritiken mot Platon presenterar Popper på några sidor distinktionen mellan individualism och egoism. Popper menar att Platon jämställde de båda, och därmed kunde vinna sympati för den kollektivistiska idealstat han förespråkade. Men kollektivism kan också vara egoistisk ("gruppegotism") och individualismen kan vara altruistisk ("enskilda människor engagemang för andra"). Om det nu var Platon som var först med att blanda samman dimensionerna individualism-kollektivism och egoism-altruism kan vi konstatera att han varit osedvanligt framgångsrik. Ännu idag, 2350 år senare, får vi ägna tid åt att bemöta denna argumentation.

Ett annat exempel, som kan vara på sin plats att ta upp just här, är Poppers kritik mot utopier – alltså idén om att politiken ska ha som mål att uppnå något slags framtida idealtillstånd. Utopismen vilar på en naturlig tanke: ska vi inte veta vart vi vill gå? Ska vi inte ha något yttersta syfte med allt vårt handlande och berätta om vår – som det kanske skulle heta idag – "vision om ett framtida samhälle"?

Men böjelsen att formulera en sådan utopi är farlig, menar Popper. Jämför med hans syn om kunskapens tillväxt, där dagens sanning kan bli morgondagens osanning. Om vi i denna värld, där framtiden inte går att förutsäga helt enkelt för att vi inte kan förutsäga de kunskaper vi kommer att besitta imorgon, låser oss vid ett mål om hur samhället kommer att se ut riskerar vi stänga öronen för ny kunskap som kan leda till att utopin ifrågasätts. Och dessutom: tron på det perfekta samhället kan motivera övergrepp på individen. Vad är en människas lidande värt i perspektivet av att det är paradiset vi skapar? ("Det går inte att göra omelett utan att knäcka ägg, som Stalin sägs ha sagt).

Mot denna "utopiska planering" ställer Popper arbetssättet "stegvis social ingenjörskonst". Det var Popper som hittade på begreppet "social ingenjörskonst". På senare tid har begreppet blivit utskällt. Oförtjänt,

ur Poppers perspektiv. När vi numera talar om ”social ingenjörskonst” menar vi precis det som han var emot: att ett gäng planerare ska kränga på andra människor sin uppfattning om vad som är ”ett gott liv”. Vad han i stället vill ge uttryck för är en utpräglad pragmatism.

På samma sätt som vetenskapen, vår kunskap om världen, utvecklas steg för steg och under ständig omprövning av etablerade sanningar, måste vår politik göra det. Perfekta institutioner, ett perfekt samhälle, existerar inte. Vi kommer alltid att göra misstag, det kommer alltid att finnas brister. Vissa brister kommer att uppstå när vi får ny kunskap. Samma sak gäller nya lösningar.

Ur detta följer hans försvar för det demokratiska systemet. Här gör Popper något överraskande: han tar avstånd från idén att demokrati ska förstås som ”folkstyrelse” eller ”styrelse av folket”.

Frågan ”vem är det som ska bestämma?” vid val av styrelseskick är fel, menar Popper, oavsett om svaren är ”de kloka” (som hos Platon), ”arbetarklassen” (som hos Marx), de ”goda” (som i teokratier) eller ”folket”. Varje sådant svar utgår nämligen från att någon eller några utgör källan till sanning, att någon särskild sorts person eller grupp är bättre på att finna goda svar på frågor än någon annan. Och någon sådan sorts grupp eller individ existerar inte.

Vidare: problemet med svaret ”folkstyrelse” är att man omedelbart hamnar i den så kallade ”demokratiparadoxen”. Vi känner alla igen dess fråga: ”Om folket vill avskaffa demokratin, har den då rätt att göra detta?”

Poppers demokratisyn undviker paradoxen genom att välja en annan utgångspunkt än folkstyrelse. Helt stilenligt väljer han i stället hävda att demokratin är det bästa systemet för att korrigera fel eller misstag.

Demokrati definieras som ett system där medborgarna kan avsätta sina ledare. Vetenskapens uppgift är att avslöja osanningar och skapa nya hypoteser för prövning. På samma sätt är det goda styrelseskickets uppgift att avsätta styrande som misslyckats och välja in nya som får

chansen att lyckas bättre. Det enda system som har den funktionen är demokratin med sina demokratiska fri- och rättigheter. Det är svaret på demokratiparadoxen. Idén om att folket skulle besitta någon högre sanning är ett beklagligt arv från Rousseau och hans metafysiska idéer om att sanningen manifesteras med allmänviljan.

Det öppna samhället och tron på det rationella

Vi börjar nu förstå varför boken heter ”Det öppna samhället”. Politiken är en öppen process, där det ständigt finns utrymme för nya kunskaper och idéer. Dess fundamentala institution – demokratin – har som huvudpoäng att lämna politiken öppen för ständig förnyelse. Det är ett samhälle som präglas av förnuftstro; att vi är rationella individer, öppna för kunskap och som har förmågan att via det rationella samtalet ompröva sanningar och finna lösningar.

När denna typ av samhälle började uppstå i det antika Athén uppstod motkrafter som ville återskapa det gamla (med Sparta som ideal). Platon var en de främsta teoretikerna bakom denna motreaktion. Som Popper uttrycker det i bokens förord:

”(This book) attempts to show how this civilization has not yet fully recovered from the shock of its birth – the transition from the tribal or ”closed society”, with its submission to magical forces, to the ”open society which sets free the critical forces of man. It attempts to show that the shock of this transition is one of the factors that have made possible the rise of those reactionary movements which have tried, and still try, to overthrow civilization and to return to tribalism. And it suggests that what we call nowadays totalitarianism belongs to a tradition which is just as old or just as young as our civilisation itself.”¹

Jag har dragit återkommande paralleller mellan Poppers syn på vetenskapen och hans syn på samhället och politiken. Men han gör inga vetenskapliga anspråk i ”Det öppna samhället och dess fiender”. I grunden vilar också hans idéer på en tro: på förnuftstron. Mot slutet

1. Popper: The Open Society and Its Enemies” volume 1, Plato, sid 1

av boken argumenterar för att detta är – just – en tro.

Vi kan välja bort tron på det rationella, tron att människan på rationella grunder kontrollera sin omvärld och sin framtid. Valet är, understryker Popper, moraliskt eller etiskt. Det finns ett nära samband mellan tron på människans förmåga till upplysning och idén om alla människors samhörighet. Varje annan tro medger uppdelningar av oss i mindre och mer vetande, i naturliga ledare och sådana som ska ledas.

Ytterst, skulle jag vilja hävda, handlar det alltså om idén om människors lika värde. Det är utgångspunkten för Poppers politiska filosofi och det är ur denna övertygelse som hela ”Det öppna samhället och dess fiender” hämtar sin kraft.

Mot detta kan ställas det öppna samhällets fiender, som alla har det gemensamt att de anser att vi är fångna i sammanhang bortom vårt förnuft och bortom vår kontroll. Alltså mer eller mindre moderna varianter av de ”magiska krafter” Popper talar om i citatet ovan. Krafter, som befinner sig på en nivå över oss som enskilda människor, i vars nät vi är fångna och som bestämmer vår situation och vår framtid.

Det är Platon med sin idélära och tesen att alternativen står mellan kaos och en diktaturstat med syfte att återskapa den metafysiska idén om idealstaten på jorden. Det är Aristoteles med idén om allt som existerar besitter en kärna, en essens som ständigt strävar efter att förverkliga sig själv, och som över tiden också kommer att göra det. Det Hegel som, inspirerad av Aristoteles, utgick från en världsande som förverkligas genom staten och i en kamp mellan nationerna. Och det är Marx som ”ställde Hegel på huvudet”, bytte ut världsanden mot produktionsförhållandena och ersatte kampen mellan nationerna med klasskampen.

Alla dessa säger samma sak: att vi som människor inte är annat än figurer i ett skådespel som formar oss till dem vi är och bestämmer vad vi gör, och som vi i grunden inte kan påverka. Exit den aktiva människan, som själv skapar sin kontext.

Om ”Det öppna samhällets” fortsatta aktualitet

”Det öppna samhället och dess fiender” har några år på nacken. Man kan kritisera Popper för att vara över måttan optimistisk i sin tro på hur samhällsproblem kan lösas. Det gäller till exempel tilltron till välfärdsstatens förmåga. I vissa delar känner jag att han är väl polemisk, så polemisk att förmågan att dissekera motståndarnas idéer blir lidande. Särskilt avsnittet om Hegel rör sig väl ofta på rena invektivnivån. Distinktionen mellan att bekämpa lidande och söka lycka är inte glasklar – rimligen är den ena en spegling av den andra.

Kanske borde han ha lämnat utilitarismen i alla dess former bakom sig och intresserat sig mer uttalat för mänskliga rättigheter som grund för politiken. Jag har försökt visa att bokens hela utgångspunkt är en idé om människors lika värde. Det är där teorier om allmänna mänskliga rättigheter startar. Alltså något helt annat än ett samhälle som maximerar lycka eller minimerar lidande. Senare tiders liberala filosofer som, för att nämna de mest kända namnen, Ronald Dworkin, John Rawls och Robert Nozick har visat hur teorier om lycka eller nytta som yttersta samhällsmål kan befinna sig i konflikt med idén om mänskliga rättigheter.

Men i allt väsentligt är det en bok som behållit sin kraft och förmåga att övertyga.

Är Det öppna samhället och dess fiender alltjämt dagspolitiskt aktuell? Popper lade sista handen vid bokens första version 1943 då han var i relativ säkerhet från kriget som lektor i filosofi i Nya Zeeland. ”Det öppna samhället och dess fiender” var hans krigsansträngning, har han senare skrivit. Utfallet av den globala kampen mellan Stalinsmism, Fascism och Nazism och demokrati var oviss. Internationellt kan vi se hur idén om det öppna samhället utmanas. Vi ser fundamentalism, vi ser det som kommit att kallas Putinism.

Jag började med att ge en skildring av Sverige när vänstervågen gick fram som starkast. Har boken något att säga oss om Sverige av idag?

För att svara på den frågan ska jag analysera några idag förekom-

mande åsiktsriktningar ur ett popperskt perspektiv. Det kanske finns fler, men jag tror att ni kan hålla med om att de fyra jag valt ut för analys är naturliga val.

Det är, först och främst, arvtagarna till två av de idériktningar som Popper själv tar upp i ”Det öppna samhället”: Sverigedemokraterna och Vänsterpartiet. I dessa två fall väljer att jag att titta på de dokument som rimligen har högst källvärde: de nu gällande partiprogrammen, där SD:s är från 2011 och Vänsterpartiets från 2012.

Sedan ska jag tittat på några teorier om ”strukturell diskriminering”. Det har ju gått mode i detta: att säga ”diskriminering” utan att lägga till ”strukturell” är i vissa kretsar inte *comme il faut* idag. Men vad betyder det när man talar om ”strukturell”? Det kan vara att man vill markera ett bredare perspektiv: att all diskriminering inte är direkt avsedd. Men det kan också vara en markör för teorier som säger att vi sitter fast i en kontext bortom påverkan: moderna varianter av det Popper i citatet ovan kallat ”magiska krafter”.

Här är urvalet av källor inte lika enkelt. Jag har valt källor som är centrala i dessa diskurser i meningen att andra återkommande hänvisar till dem. Och jag har sökt källor som befinner sig på en sådan ambitionsnivå att de faktiskt är åtkomliga för en poppersk analys. Många använder uttrycket ”strukturell diskriminering” att närmare gå in på vad de menar med detta uttryck. De utvalda texterna anstränger sig tvärt om att göra detta.

Alltså har jag valt att titta på Yvonne Hirdmans artikel ”Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning” från 1988. Hon använder i termen ”strukturell diskriminering”, men senare analyser av den feministiska diskursen i Sverige säger att det inte gör någon skillnad. Det var här det började, det var här man lyfte blicken från att tala om ”kvinnofrågor” och ”kvinnoforskning” till att tala om ett *system* av över- och underordning.

Trots att den är 16 år gammal utövar Hirdmans artikel fortfarande inflytande. När en teori refereras rakt av och bildar underlag för allt

från Grundlagskommittén 2007 till Sollefteå kommuns jämställdhetsstrategi 2010 får man nog säga att den äger aktualitet.

När det gäller den ”strukturella rasismen” ska vi analysera några kapitel ur en annan portalskrift: ”Bortom vi och dom” (SOU 2005:41). Det var här begrepp som ”strukturell diskriminering” och ”rasifiering” först nådde en bredare publik. Det handlar alltså om en offentlig utredning, och betänkandet var den teoretiska grunden för Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering.

Sverigedemokraternas rasism

Först ut är Sverigedemokraterna. Ett parti som har nazistiska rötter, men som numera sägs ha reformerat sig och blivit mer välkammad. Det politiska systemet brottas just idag med hur man ska förhålla sig till det. De ska ha lämnat sina rötter, och är numera ett mer pragmatiskt, invandringsskeptiskt, parti som, enligt dem själva, säger sanningar om invandringen vi andra (förblindade av politiskt korrekt ideologi) vägrar se. Varför inte släppa in dem i värmen?

Redan av snabbtitten i deras program framgår att detta inte stämmer. Sverigedemokraterna är ett idéparti, något långt utöver en rörelse som kanaliserar allmänt misstro mot invandring.

Fientligheten mot invandring grundas på en genomtänkt ideologi som säger att människor måste delas upp i grupper, och att dessa grupper inte kan samexistera. Det är Poppers karakteristik av det slutna samhällets försvarare rakt av: varje människa är bärare av en essens, och en viktig del av denna essens är den nationella identiteten.

Begrunda detta citat från programavsnittet ”Sverigedemokraterna och människan”:

”Det finns dock också en nedärvd essens hos varje människa som man inte kan undertrycka i hur hög utsträckning som helst utan att det får konsekvenser. Delar av essensen är gemensam för de flesta människor och annat är unikt för vissa grupper av människor eller för den enskilde individen ... vi (menar) bland annat att de flesta människor

är sociala och kollektiva varelser som har ett nedärvt behov av att tillhöra en större gemenskap, att de flesta människor har lättare att visa solidaritet och empati med individer som man upplever är en del av samma gemenskap som man själv tillhör. Av detta drar vi slutsatsen att en stark nationell identitet och ett minimum av språkliga, kulturella och religiösa skillnader har en gynnsam effekt på sammanhållningen, tryggheten och stabiliteten i ett samhälle. Vi kan också konstatera att historiska försök med att bygga starka kollektiv som är större än nationen ofta har misslyckats, ibland med katastrofala följder som till exempel i före detta Jugoslavien...”²

Citatet talar för sig själv. Jag hade kunnat fortsätta, när de senare ska definiera ”svenskhet” hamnar de på knätofsnivån. Detta är mer än allmänt hållen invandringskepsis. Det är en ideologi som säger att mångfald i ett samhälle är omöjlig. Vi är determinerade att leva i enlighet med vår essens, vår nedärvda identitet, och att samexistens är om inte omöjlig, så i varje fall näst intill. Notera att kriget i f.d. Jugoslavien beror på idén att Serber, Bosniaker och Kroater kan dela plats och samhälle – inte på t ex Milosevic aggressiva nationalism. I en sådan situation är den etniska rensningen ett naturligt svar, kan man tänka. Massakern i Srebrenica var, ytterst, mångkulturalismens fel, inte Mladic och Karadzic.

Av detta måste följa att man måste se risken med att minoriteten i ett samhälle, om den är tillräckligt stor och tongivande, kommer att fungera som ett hot mot majoritetssamhället. Som femtekolonnare, som undergräver majoritetens möjligheter att förverkliga sin ”essens”. Och nu börjar parallellen till 30-talet bli alltför tydlig.

Det är helt följdriktigt att Sverigedemokrater har nära till krigsmetaforer när ska beskriva sin syn på invandring och EU-samverkan. Så hävdade Jimmie Åkesson i en artikel 2009 att den muslimska invandringen är ”vårt största utländska hot sedan andra världskriget.” Åkesson lovade att göra allt i sin makt under valkampanjen 2010 för att

2. Sverigedemokraternas principprogram 2011, sid 8

neutralisera detta hot.

Ett annat, ännu färskare, exempel är t.f. partiledaren Mattias Karlssons kommentar till vårens EU-val: ”Den stora avgörande striden om vår civilisation, våra kulturers och våra nationers överlevnad har gått in ny, mer intensiv och mer avgörande fas”.

Är detta rasism? Inte om vi säger att ”rasism” måste innebära en typlära av över- och underordnade raser. Sverigedemokraterna förespråkar inte någon ny frenologi. Men om vi med ”rasism” menar att människan är uppdelad i grupper och att det följer av vår natur att vi är förutbestämda att hålla oss till vår egen grupp och sätta den i första rummet – då är Sverigedemokraterna ett rasistiskt parti.

Sverigedemokraterna må ha gjort upp sitt nazistiska förflutna. Men deras idégodis idag för närmast tankarna till de sydafrikanska apartheid-idéerna. För Verwoerd, apartheidideologins skapare, var (precis som hos SD) själva *separationen* det avgörande, inte någon rangordning av grupper. I sitt linjetal från 1948, där apartheid-ideologin läggs fram, hävdar han att åtskillnad är i *allas* intresse, inklusive det han kallar icke-européernas. Det är bara då alla kan utvecklas utifrån sina egna förutsättningar.

Notera likheterna mellan Sverigedemokraternas principprogram och Verwoerds ideologi i detta nyckelsavsnitt av hans apartheid-tal:

”The (Nationalist) Party believes that a determined policy of separation between the European race and the non-European racial groups, and the application of the principle of separation between the non-European racial groups as well, is the only basis on which the character and the future of each race can be protected and made more secure and enabled to develop in accordance with its own national character, abilities and destiny.”³

Lösningarna må vara olika. I Sydafrika handlade det om att splittra

3. Verwoerd: ”The Policy of Apartheid” endrikverwoerd.blogspot.se/2010/12/september-3-1948-policy-of-apartheid-hf.html

upp landet i olika bantustan-samhällen. För Sverigedemokraterna är lösningen att stänga landets gränser och att kräva av de som hunnit flytta hit att de ska göra totalt uppror mot sin bakgrund (kanske med undantag för vissa ”ytliga kulturimpulser”, enligt principprogrammet).

Hur nu dessa människor, annat än i undantagsfall, ska klara att göra detta. Teorierna om människans nedärvda natur torde göra det om inte omöjligt, så i varje fall nästintill.

SD är något långt mycket mer än ett allmänt invandringskeptiskt parti. De är inte något populistiskt parti, vars främsta syfte är att smeka människors fördomar medhårs i jakten på framgång. Sverigedemokraterna är ett idéparti, med en tydligt genomtänkt ideologi som dessutom vilar på den långa idétradition av försvar för det slutna samhället som Popper ägnar så stora delar av sin bok åt att granska.

Vänsterpartiets oreformerade kommunism

Över till Vänsterpartiets nu gällande program från 2012, samma kongress som valde Jonas Sjöstedt till partiledare. Har partiet förnyats sedan murens fall, som många hävdar? Här kan vi arbeta snabbare. Partiprogrammet ger ett tydligt svar på frågan.

Programmet som gällde före murens fall, det från 1987, fokuserade på socialismen och gjorde det i renodlat marxistiska termer. Dagens program innehåller längre avsnitt om patriarkatet och det ekologiska synsättet. Man har blandat upp marxismen med andra perspektiv. Men när man beskriver socialismen idag är det med samma, marxistiskt grundande, teori som före murens fall. I grunden är detta ett oreformerat parti, sett till hur man förhåller sig till sitt ideologiska ursprung.

Så talas om kapitalismen och klassuppdelningen som bygger på människors olika förhållanden till produktionen. Det vi kallar för demokrati kallas ”borgerlig demokrati”. Den är ett steg framåt, men det är först när ”ägandet övergår till gemensamma former” som demokratin är fullgånget: ”kapitalismen (är) per definition odemokratisk”.

De som hävdar annorlunda handlar efter sina klassintressen och vill vilseleda (svaret på frågan ”varför hatar alla liberaler” som vi diskuterade tidigare):

”Det finns starka intressen som vill dölja klassamhället. Arbetarklassen påstås ha försvunnit och klasskillnader omdefinieras till individuella sociala problem. Detta motverkar arbetarklassens organisering och befäster den nuvarande ordningen.”⁴

Alltså precis samma argumentering, med vars hjälp vänsteraktivisterna vann debatter på Katedralskolan i Uppsala 1973! Av detta torde följa att exempelvis liberaler inte är några riktiga demokrater, tvärtom utgör vi hot mot sann demokrati. Vi håller fast vid den värdefulla men ofullgångna, ”borgerliga”, demokratin enbart som en taktik att bibehålla kapitalismen och dess förtryck. Vi är, kort sagt, inte pålitliga. Och precis här hamnar också Jonas Sjöstedts vänsterparti i sitt program.

Låt mig få avsluta genomgången av vänsterpartiet med följande citat. Det är tvetydigt, och kan läsas mer eller mindre drastiskt rörande synen på Vänsterpartiets politiska motståndare och vilken handlingsfrihet de ska få åtnjuta:

”Den politiska demokratin erövrades av arbetarrörelsen. Det finns ingen annan social kraft som i längden kan anförtros dess försvar. Den så kallade borgerliga demokratin är alltför värdefull för att överlätas till borgerligheten.”

Teorin om strukturell diskriminering och dess determinism

När jag försöker få grepp om dessa teorier grips jag av samma känsla som Karl Popper gör när han närmare sig Marx. Det är lätt att känna igen sig i de bilder av verkligheten som ges. Att det finns könsroller som befästs på olika sätt. Hur gubbklubbar håller kvinnor utanför. Före-

4. Vänsterpartiets program 2012 sid 2

komsten av lönediskriminering. Trösklarna som möter utrikes födda och deras barn. Hur för- och efternamn medför olika chanser att få jobb.

Diskriminering existerar, och en styrka hos dem jag nu ska diskutera är att de alla ger trovärdiga exempel på vilka uttryck den tar sig i dagens Sverige.

Men så har vi det där ordet ”strukturell” (Eller ”system”. Eller ”maktordning”. De används som utbytbara termer). Vad tillför dessa begrepp? Gemensamt för alla som framför dem är påpekandet att all diskriminering inte behöver grundas i faktiskt existerande, i princip identifierbara, personer som *vill* diskriminera och därför riggar samhället på ett visst sätt.

Så långt skulle Popper vara med. I ”Det öppna samhället och dess fiender” varnar han för teorier som säger att det alltid finns en medveten vilja bakom allt som händer. Att det alltid finns någon, där bakom, som håller i trådarna. Detta är konspirationsteorins kännetecken – en annan teori som avviker från det öppna samhällets filosofi. Och vi vet ju, hävdar Popper, att handlingar får oavsiktliga konsekvenser. Perfekt planering är omöjlig.

En möjlig tolkning av begreppet ”strukturell rasism” är att det handlar om icke avsedda konsekvenser av visst handlade eller vissa beslut. Som när en ung man väljer att bli medlem i en herrklubb för att det gynnar karriären. Eller när någon skrattar med ett rasistisk skämt för att man inte vill förstöra stämningen på arbetsplatsen. Eller då vi håller fast vid stela trygghetsregler på arbetsmarknaden som ger oss själva säkerhet men som samtidigt håller utrikes födda, ungdomar eller funktionshindrade utanför.

Så kan rasism och diskriminering konsolideras i ett samhälle utan att den enskilde, eller ens flertalet, delar dessa uppfattningar. Vi är fast i en logik som det är krävande att bryta, och det är alltför lätt att spela med och följa strömmen. Statsvetaren Bo Rothstein kallar detta för ”sociala fällor”.

Det kan till och med vara så att det, i den givna situationen, är *rationellt* att andras beteende (trots att man förstår att det inte är ändamålsenligt ur ett samhällsperspektiv) – minns exemplet ovan med det irrationella att sätta sig ned på fotbollsläktaren när alla andra har rest sig upp för att se bättre. Ekonomer har utvecklat teorier om detta med hjälp av distinktionen mellan individuell och kollektiv rationalitet, och det har under de senaste decennierna utvecklats viktig forskning om gemensamma nyttigheter och det gemensamma handlandets rationalitet. Statsvetaren Elinor Ostrom vann för något år sedan Nobelpriset i ekonomi för sin forskning inom detta område. Likhetera är påtagliga med det Popper kallade ”the logic of the situation” – situationens logik.

Markus Priftis står för precis denna uppfattning av hur ”strukturell rasism” ska förstås i ett blogginlägg i Dagens Arena. Han jämför den strukturella rasismen med en bilkö. Alla tog bilen för att komma fram fortare. Men eftersom alla tar bilen bildas bilköer som försenar oss. Alltså: ”det behövs inga rasister för att rasism ska uppstå. ...det (är) fåfängt att leta efter skyldiga till den strukturella rasismen.”⁵ Om det är så, torde lösningen på den strukturella diskrimineringen ligga i den typ av institutionella reformer som Popper förespråkar. Det är dags för ekonomerna och statsvetarna – vars expertis just är hur institutioner styr individens handlande – att på allvar ge sig in i diskrimineringsdebatten!

Men detta är inte den enda uppfattningen om hur strukturer eller system skapar diskriminering. Yvonne Hirdman är, som påpekats, en portalfigur. Hon står för ett annat synsätt. I en artikel till Kvinnovetenskaplig tidskrift 1989 lanserar hon idén att vi har att göra med ett genussystem som är så beskaffat, att det skapar diskriminering.

Systemet upprätthålls av ett informellt ”genuskontrakt” mellan kvinnor och män. Genuskontraktet överförs från generation och generation. Och så befästs genussystemet över tid ”Genus” är något annat än ”kön”: ”genus” är den sociala konstruktion som kopplas till könet,

5. <http://www.dagensarena.se/opinion/marcus-priftis-dra-inte-ut-i-strid-liberal/>

den biologiska skillnaden mellan kvinnor och män. Därför måste vi se diskrimineringen som ett socialt system.

Detta är – nästan kriminellt förenklat – den grundteori som Hirdman presenterade och som födde en ny akademisk disciplin: genusforskningen. Teorin är elegant, vilket säkert förklarar dess genomslagskraft. Men den saknar en pusselbit: en teori om individen och varför hen ska spela med i detta system. Varför accepterar vi genuskontraktet som enskilda individer? Varför genomskådas inte charaden? Varför är vi låsta till att spela vår roll i denna kollektiva systemlogik, där – för att citera henne – ”isärhållning föder isärhållning”?⁶

Vi saknar det Popper kallar för ”metodologisk individualism”; att varje samhällsvetenskaplig teori måste ha ett led där den landar hos individen. Hirdmans teori är tvärt om kollektivistisk, allt händer på gruppnivå.

Problemet med denna typ av teorier är välkänt. De har svårt att förklara förändring. Om vi alla är låsta i våra roller, där vi har att förverkliga vissa ”funktioner” så det kollektiva ”systemet” fungerar smidigt: varifrån kommer impulsen till förändring? Hirdman ser problemet, och ägnar en viktig del av uppsatsen att försöka komma till rätta med det.

I princip finns två lösningar som brukar framföras på dilemmat hur förändring är möjlig om vi är fast i ett socialt system som ständigt reproducerar sig med stor kraft och där vi alla fungerar som schackpjäser i det större spelet.

Den ena kan vi kalla den *elitistiska* lösningen. Den utgår från att det finns någon grupp (vanligen tillhör de som framför denna teori just denna grupp) som av någon anledning står oberoende av systemet och har förmågan att genomskåda det. Denna grupp har alltså möjligheten att leda förändringen i de övrigas intresse. Inom socialismen är detta den leninistiska lösningen: idén om det upplysta avant-gardet

6. Hirdman: Genusystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning. Kvinnovetenskaplig tidskrift 1988. Sid 57

som leder revolutionen.

Den andra kan vi kalla den *deterministiska* lösningen. Den säger att det finns något i strukturerna eller systemet, något slags obalans, som gör att det förändrar sig självt. Alternativt att förändringar i *andra* strukturer får till effekt att systemet förändras. Inom socialismen är detta den marxistiska lösningen: hur kapitalismens inneboende motsättningar till sist leder till att den avskaffar sig själv.

Det är den senare lösningen Hirdman fastnar för. För att genus-systemet ska genomgå ett "lagbrott" kan det tänkas att "extrema historiska perioder"⁷ måste uppstå. Det kan handla om ekonomisk knapphet och kris, krig eller perioder med snabbt uppkommet överflöd. Det är i skuggan av sådana omvälvande händelser som genusystemet kan brytas upp. Hon när också en förhoppning att övergången till informationssamhället kan leda till förändring. Det finns inga skillnader mellan män och kvinnor i intellektuell kapacitet. När produktionen byggs på det "fundamentalt könslika" finns chansen att genuskontraktet bryts.

Så hamnar åtminstone denna teori om diskriminering i samma fälla som Popper menar att marxismen hamnat i. Teoretiskt elegant, men praktiskt obrukbar för reformarbete. Den lämpar sig väl för intressanta men esoteriska diskussioner i något seminarierum eller på något café samtidigt som verkligheten svिसchar förbi där utanför. Det är upp till andra än den teorins anhängare att skapa framtiden.

Motsvarande problem återfinns hos teorierna om strukturell rasism. Bidragen i "Bortom vi och dom – teoretiska reflektioner kring makt, integration och strukturell diskriminering" är svårare att analysera. De saknar den stringens som finns hos Hirdman.

I grunden är det samma tankfigur: hur vi är fast i ett system som ständigt reproducerar diskriminering. Kärnan är, enligt Masoud Kamali, "modernismen" som har inneboende egenskaper som ligger till grund för reproduktionen. Systemet består av grindvakter som gyn-

7. *ibid* sid 58

nas (jag antar bland annat materiellt) av dess fortbestånd och det finns ingen anledning för dessa grindvakter att göra uppror mot systemet.

Vid det här laget i läsningen vet vi, som bekantat oss med Popper, vad vi har att vänta: att teorin ska immuniseras mot falsifiering – och därmed kritisk granskning - genom att låta kritiken mot den bli en del av teorin. På så sätt bekräftar varje kritik dess riktighet. Och precis där hamnar Kamali: ”Förnekandet är en del av den strukturella/institutionella diskrimineringen, och så länge majoritetssamhället inte erkänner att det finns diskriminering...inbyggd i reproduktionen av samhällets institutionella ramar kan man inte generera relevant kunskap om diskrimineringsmekanismerna...”⁸

Och Irene Molinas bidrag om ”Rasifiering” visar sig vara inget annat än marxistiskt omtugg. Här finns det mesta med: ”Ras” är en social konstruktion (det Marx skulle kalla överbyggnad), medan ”rasifiering” är en materiell process (basen). Invandrarna har en speciell roll i kapitalismen: att fungera som den reservarbetskraft som konkurrerar med övriga och därmed håller lönerna nere. Idén om rasen är en del av kapitalismens inneboende ideologi.

Dags att återupptäcka Popper!

När vi, unga på sjuttioalet, upptäckte Karl Popper var det i en speciell situation. Herbert Tingsten hade skrivit om ”ideologiernas död”, att alla numera delade en överideologi. Den överideologin han talade om var i grunden socialliberal. Vad Tingsten hävdade var sålunda liberalismens seger och hur politiken kunde övergå till att lösa praktiska problem. Knappt var detta publicerat förrän vänstervågen uppstod och utmanade liberalismen. ”Det öppna samhället och dess fiender” blev vår inspiration i det läget.

Idag befinner vi oss i liknande läge. Den moderne Tingsten heter Francis Fukuyama, som strax efter murens fall proklamerade liberalismens seger och historiens slut. Under en tid levde vi i uppfattningen att

8. SOU 2005:41 sid 59

den liberala vågen av demokratisering, det fria informationssamhället och fria marknader var närmast omöjlig att stoppa. Nu ser vi hur liberalismen, återigen, utmanas. Det är dags att ta fram Popper igen. Han behövs lika mycket nu som då.

OHLIN institutet

C/O SILC • BASTUGATAN 41 • 118 25 STOCKHOLM

KANSLIET@OHLININSTITUTET.ORG • WWW.OHLININSTITUTET.ORG

ISBN 978-91-87985-00-3